

صادرات ذخایر ژنتیکی در ایران

حجت خادمی

وکیل و مشاور حقوقی

منابع ژنتیک در طی قرون و اعصار گذشته همواره پایه و اساس تمدن بشری، کشاورزی، سلامت و کامیابی بشر بوده است. امروزه ذخایر و منابع ژنتیک در زمره یکی از مهم‌ترین منابع طبیعی تحت حاکمیت کشورها محسوب می‌شوند. اهمیت این منابع تا به آنجا است که در طول سه دهه ۱۹۹۰ و ۲۰۰۰ و ۲۰۱۰ میلادی سه کنوانسیون بین‌المللی برای تعیین قواعد و اصول دسترسی و بهره‌برداری از منابع ژنتیک به تصویب رسیده است. کنوانسیون تنوع زیستی در سال ۱۹۹۲، معاهده بین‌المللی ذخایر ژنتیک گیاهی برای غذا و کشاورزی در سال ۲۰۰۴ و پروتکل ناگویا برای دسترسی به منابع ژنتیک و تقسیم عادلانه و منصفانه منافع ناشی از بهره‌برداری از این منابع در سال ۲۰۱۴ سه عهدنامه بین‌المللی هستند که مستقیماً به موضوع حق حاکمیت دولت‌ها بر منابع ژنتیکی و دسترسی و بهره‌برداری از این منابع و ذخایر اختصاص دارند.

تا پیش از تصویب عهدنامه‌های مذکور، حق حاکمیت بر منابع ژنتیک و چگونگی دسترسی و بهره‌برداری از این منابع مورد مناقشه کشورهای در حال توسعه و توسعه یافته بود. برای مثال تعهد بین‌المللی منابع ژنتیک گیاهی برای غذا و کشاورزی که در سال ۱۹۸۳ در سازمان خواربار و کشاورزی ملل متحد به امضاء رسید، ماده ژنتیکی را به عنوان میراث بشریت شناخته بود. اما این مفهوم به تدریج تغییر یافت و سرانجام جامعه جهانی در یک چرخش اساسی این مفهوم را تغییر داده و در بند یک مقدمه کنوانسیون تنوع زیستی آن را به عنوان مسئله مشترک همه بشریت و در بند سه مقدمه معاهده بین‌المللی ذخایر ژنتیک گیاهی برای غذا و کشاورزی آن را به عنوان مسئله مشترک همه کشورهای شناسایی نمود. این مفاهیم جدید کاملاً به مفهوم مالکیت و حق حاکمیت ملی بر منابع ژنتیک توجه داشته و از شناسایی این منابع به عنوان میراث همه بشریت اجتناب ورزیده‌اند.

چنین توجهی مبین افزایش نگرانی‌های جهانی در خصوص سوءاستفاده از منابع ژنتیک موجود در قلمرو حاکمیتی کشورها می‌باشد. به ویژه بهره‌برداری‌های تجاری که توسط شرکت‌های عظیم چند ملیتی از این ذخایر و منابع صورت می‌پذیرد بدون آنکه هیچ گونه منفعتی برای کشورهای نظیر ایران که دارای ذخایر غنی و تأمین‌کننده

این منابع هستند در بر داشته باشد.

در تعاریف ارائه شده از منابع ژنتیک در اسناد بین‌المللی به ارزش این منابع توجه ویژه‌ای شده است. به موجب ماده ۲ کنوانسیون تنوع زیستی منابع ژنتیکی به معنی مواد ژنتیکی است که از ارزش واقعی یا بالقوه برخوردار باشند. همچنین به موجب ماده ۲ معاهده بین‌المللی ذخایر ژنتیکی گیاهی برای غذا و کشاورزی، منابع ژنتیکی گیاهی برای غذا و کشاورزی به هرگونه ماده ژنتیکی با منشأ گیاهی اطلاق می‌شود که دارای ارزش بالفعل یا بالقوه برای غذا و کشاورزی باشد.

ایران از جمله اقلیم‌های غنی زیست‌محیطی جهان می‌باشد و موقعیت ویژه جغرافیایی کشورمان را به مهد تنوع گونه‌های گیاهی مبدل کرده است. به عنوان نمونه بیش از ۱۶۰۰ گونه گیاهی در ایران شناخته شده است که حدود ۳۳۰۰ گونه آن بومزاد ایران بوده و ۱۴۰۰ گونه آن در دنیا نادر است. همچنین در ایران بیش از یکصد توده ژنتیکی بومی دام و طیور کشور که با شرایط محل زندگی خود به خوبی سازگار شده و نسبت به بیماری‌های منطقه‌ای مقاومت نسبی پیدا کرده‌اند، وجود دارد. بنا بر آنچه گفته شد بدیهی است که کشوری با چنین پشتوانه غنی از منابع ژنتیکی باید توجه ویژه‌ای به حفظ و حراست از این منابع مبذول نموده و از آن به نحو احسن در راه نیل به رشد و توسعه همه جانبه بهره‌گیری نماید.

به همین دلیل به موجب بند (ب) ماده ۱۲۶ قانون امور گمرکی مصوب ۲۲ آبان ۱۳۹۰ و نیز قسمت دوم از بند (الف) ماده ۲۳ قانون احکام دائمی برنامه‌های توسعه کشور مصوب ۱۰ بهمن ۱۳۹۵ مجلس شورای اسلامی صدور اقلام خاص دامی، نباتی، خاک زراعی و مرتعی و گونه‌هایی که به تشخیص وزارت جهاد کشاورزی و سازمان حفاظت محیط زیست جنبه حفظ ذخایر ژنتیکی و یا حفاظت تنوع زیستی داشته باشند ممنوع شده است. البته در واقع این حکم قانونی قبلاً در ماده ۱۱۴ قانون برنامه سوم مصوب ۱۳۷۹، ماده ۳۶ برنامه توسعه چهارم مصوب ۱۳۸۳ و ماده ۱۰۴ قانون برنامه پنجم توسعه مصوب ۱۳۸۹ تکرار شده بود. بنابراین دائمی نمودن حکم ممنوعیت مذکور را می‌توان ناشی از اهمیت فوق‌العاده ذخایر ژنتیکی برای ایران دانست و در همین راستا ارزیابی نمود. اما آیا صرف ممنوع نمودن صادرات این ذخایر می‌تواند هدف قانون‌گذار برای حمایت از ذخایر ژنتیکی را تأمین نماید؟ با توجه به پیشرفت‌های روزافزون جهانی در عرصه فن‌آوری و دانش و گسترش روابط تجاری و افزایش تبادلات و تعاملات بین‌ملتها جواب این سؤال منفی است. چنین ممنوعیتی شاید در کوتاه مدت به هدف حمایت از منابع ژنتیکی کمک کند اما در بلند مدت توجه ویژه به موضوع مدیریت این منابع و نحوه دسترسی و تجاری‌سازی آن‌ها اجتناب ناپذیر می‌باشد.

یکی از مهم‌ترین روش‌های مدیریت دسترسی به منابع ژنتیک، ثبت این ذخایر و منابع می‌باشد. این امر در صورت تحقق می‌تواند به حفظ حق حاکمیت کشورها بر منابع ژنتیکی ایشان کمک نماید. در خصوص ثبت منابع ژنتیک گیاهی به موجب تبصره (۱) ماده ۳ قانون ثبت ارقام گیاهی و کنترل و گواهی بذر و نهال مصوب ۱۳۸۲/۴/۲۹ مجلس شورای اسلامی مقرر گردیده است که ذخایر ژنتیک گیاهی اصلاح نشده و وحشی به‌عنوان ذخایر ملی تلقی گردیده و ثبت آن‌ها تحت نام بخش‌های غیردولتی مجاز نمی‌باشد. همچنین در خصوص ثبت منابع ژنتیکی دامی به موجب ماده ۱۰ قانون نظام جامع دامپروری کشور مصوب ۷ مرداد ۱۳۸۸ به منظور حفظ و حمایت از منابع دامی و منابع و مواد ژنتیکی مربوط، وزارت جهاد کشاورزی موظف به ثبت داخلی و بین‌المللی موارد مذکور شده است و کلیه اشخاص حقیقی و حقوقی برای واردات و یا صادرات این موارد، موظف به اخذ مجوز از وزارت جهاد کشاورزی می‌باشند. همچنین خروج هر گونه منابع و مواد ژنتیکی فاقد مجوز ممنوع می‌باشد.

ثبت منابع ژنتیکی با هدف مدیریت دسترسی به این منابع و اعمال حق حاکمیت ملی بر آن‌ها صورت می‌پذیرد. مدیریت دسترسی در واقع به معنی اجازه و پذیرش جمع‌آوری، به دست آوردن یا هر شیوه دیگر کسب منابع ژنتیک است. کنوانسیون تنوع زیستی در بند چهار مقدمه و بند یک ماده ۱۵ بر اینکه کشورهای جهان از حق حاکمیت بر منابع زیستی خود برخوردارند تأکید نهاده است و اختیار تصمیم‌گیری در مورد دسترسی به منابع ژنتیکی را با دولت‌های ملی و تابع قوانین داخلی می‌داند و همچنین در بند پنج ماده ۱۵ تصریح نموده است که دسترسی به منابع ژنتیک باید به موجب اطلاع و توافق پیشین کشور عضو تأمین‌کننده آن منابع باشد، مگر اینکه آن کشور عضو، طریق دیگری را تعیین کرده باشد. چنین رویکردی در معاهده منابع ژنتیک گیاهی برای غذا و کشاورزی نیز قابل مشاهده است. بند یک ماده ۱۰ معاهده در این زمینه مقرر داشته است که طرف‌های متعاقد در روابط خود با سایر کشورها، حقوق حاکمیتی آن‌ها را بر منابع ژنتیک گیاهی خود برای غذا و کشاورزی، از جمله اختیار تعیین چگونگی دسترسی به آن منابع توسط دولت‌های متبوع و با رعایت قوانین ملی به رسمیت می‌شناسند.

در همین راستا هیأت امنای مؤسسه تحقیقات ثبت و گواهی بذر و نهال و سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی در تاریخ ۱۳۸۷/۷/۸ آیین‌نامه ثبت ذخایر ژنتیکی گیاهی و ارقام بومی و محلی کشور را تصویب نمودند. به موجب این آیین‌نامه هر گونه دسترسی و بهره‌برداری از ذخایر ژنتیکی گیاهی و ارقام بومی و محلی کشور که جمهوری اسلامی ایران کشور تأمین‌کننده آن‌ها محسوب می‌شود

و نیز صادرات و خروج گونه‌های اهلی یا وحشی گیاهی که مرکز پیدایش یا مرکز تنوع آن‌ها جمهوری اسلامی ایران باشد منوط به پذیرش و رعایت شرایط موافقتنامه‌های انتقال مواد و منابع ژنتیکی توسط متقاضیان خواهد بود.

باید اذعان نمود که علیرغم اهمیت فوق‌العاده موضوع دسترسی، مقررات ملی ایران در این خصوص نقائص زیادی دارد و نیازمند تدوین قوانین و مقررات تکمیلی می‌باشد. در همین راستا وزارت جهاد کشاورزی اقدام به تهیه پیش‌نویس لایحه حفاظت و بهره‌برداری از منابع ژنتیک نمود. این لایحه پس از ماه‌ها بحث و بررسی سرانجام در تاریخ ۱۳۹۳/۶/۱۹ به تصویب هیأت وزیران رسید و در تاریخ ۱۳۹۳/۷/۲۰ به مجلس شورای اسلامی ارسال شد. ماده ۶ این لایحه دسترسی و بهره‌برداری از منابع ژنتیکی را موقوف به آیین‌نامه اجرایی ضوابط دسترسی و نحوه بهره‌برداری نموده است و به موجب ماده ۸ آن دسترسی و بهره‌برداری بدون رعایت آیین‌نامه اجرایی مستوجب مجازات شناخته شده است. لایحه مذکور تاکنون به تصویب مجلس شورای اسلامی نرسیده است.

- 1 - Convention on Biological Diversity
- 2 - International Treaty on Plant Genetic Resources for Food and Agriculture
- 3 - Nagoya Protocol on Access to Genetic Resources and the Fair and Equitable Sharing of Benefits Arising from their Utilization
- 4 - Germplasm
- 5 - Heritage of mankind
- 6 - Common concern of humankind
- 7 - Common concern of all countries

